

Nekoliko projekata restauriranja zidnih slika u kontinentalnoj Hrvatskoj i djelovanje Ane Deanović

Branimir Rašpica

Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za zidno slikarstvo i mozaik
Zagreb, Radićeva 26
braspica@h-r-z.hr

Pregledni rad
Predan 5. 9. 2011.
UDK 75.052.025(497.5"1947/1963"

SAŽETAK: U tekstu su obrađeni konzervatorsko-restauratorski zahvati u četirima crkvama u kontinentalnoj Hrvatskoj, izvedeni između 1947. i 1963. godine. Riječ je o crkvama Majke Božje Gorske u Loboru i Sv. Brcka u Kalniku, te o kapelama Sv. Stjepana u Zagrebu i Sv. Martina u Martinšćini. Voditeljica konzervatorsko-restauratorskih radova na obnovama zidnih slika u svim navedenim građevinama bila je Ana Deanović, što je razvidno i po ujednačenom prezentacijskom načelu primijenjenom u rekonstrukciji slikanoga sloja.

KIJUČNE RIJEČI: zidne slike, konzervatorsko-restauratorski radovi, Lobar, Zagreb, Kalnik, Martinšćina, Ana Deanović

POLOVICOM PROŠLOGA STOLJEĆA provedena su konzervatorsko-restauratorska istraživanja i radovi na zidnim slikama u crkvi Majke Božje Gorske u Loboru, kapeli Sv. Stjepana u Zagrebu, crkvi Sv. Brcka u Kalniku i kapeli Sv. Martina u Martinšćini. U svim je građevinama konzervatorsko-restauratorski rad na zidnim slikama prekinut i nije završen. Riječ je o građevinama od kojih su neke i danas uvrštene u program zaštite Ministarstva kulture, a radove provodi Odjel za zidno slikarstvo i mozaik Hrvatskog restauratorskog zavoda.

Na navedenim se primjerima uočava ujednačenost izvedenih konzervatorsko-restauratorskih postupaka i prezentacije zidnih slika. Riječ je gotičkim prostorima s ostacima izvornih zidnih slika. Prilikom rekonstrukcije i reintegracije slikanog sloja, izvorni je zidni oslik bio „pošteđen“ intervencija u slikanome sloju. Rekonstrukcija ili nadoknada u slikanome sloju obavljena je isključivo na novonanesenim žbukanim zakrpama. Osim u kapeli Sv.

Stjepana, nije se izvodilo ni toniranje površinski oštećenog sloja *intonaca*. Nit vodilja radne ekipe bila je vizualno povezivanje fragmenata zatečenoga oslika u cjelinu, bez zadiranja u strukturu izvornika. Ujednačen način rada vjerojatno leži i u činjenici da je radove provodila ista radna ekipa, koju je nadzirala voditeljica radova, ili u ono vrijeme rukovodilac radova, Ana Deanović.¹

Dokumentacija o radovima na zidnim slikama

Važni dokumenti vezani uz konzervatorsko-restauratorske zahvate su ugovori, računi, dnevници o radovima i izvještaji sa službenih putovanja. Ti dokumenti sadrže opise provedenih radova, ugovorene i isplaćene iznose honorara, kao i imena naručitelja i izvođača radova. Restauratorskoj struci najvažniji su podaci o korištenom materijalu. Vremenski odmak od šezdesetak godina daje dovoljno vremena za sagledavanje i uočavanje eventualnih destruktivnih promjena na zidnim slikama, uzrokovanim

1. Crkva Majke Božje Gorske, Lobar, sjeverni zid svetišta, zapadna luneta, rekonstrukcija apostola, zatečeno stanje (fototeka HRZ-a, snimila I. Drmić)

Church of Our Lady of the Mountain, Lobar, the northern wall of the sanctuary, western lunette, reconstruction of the Apostles, state found, (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Drmić)

korištenjem neprimjerenih materijala, što dakako daje smjernice za odabir materijala za buduće konzervatorsko-restauratorske zahvate. Svako razdoblje ima svoje metode i tehnologiju, pa tako i restauratorska struka. Ono što se nekoć smatralo odgovarajućim metodama ili materijalima, danas se često smatra lošim i neprimjerenim za zidne slike. I danas se koriste materijali za koje se smatra da su neškodljivi i povratni, no o tome će prosuditi buduće generacije restauratora. Kada je riječ o korištenim materijalima pedesetih godina prošloga stoljeća, često izostaje podatak o postocima korištenih otopina, veziva, ali i o omjerima korištenih žbuka ili smjesa za injiciranje. No bez obzira na tu manjkavost, dnevnicima o radovima još uvijek daju dovoljno informacija o sudionicima, fazama radova i njihovu trajanju. Ti su dnevnicima nakon završetka posla predavani banci, koja je na osnovi njih i ispostavljenih računa obavljala isplate.² Važne su informacije i izvještaji sa službenih putovanja, u kojima je zabilježeno opće stanje objekta, ali i dinamika već započetih konzervatorsko-restauratorskih radova. Na osnovi tih izvještaja razrađivali su se i predlagali programi prema kojima su tražena državna financijska sredstva (kredit).

Restauriranje zidnih slika u crkvi Majke Božje Gorske u Loboru

Godine 1939. Artur Schneider otkrio je zidne slike u svetištu crkve Majke Božje Gorske u Loboru,³ a osam godina poslije započeti su opsežniji radovi na njihovu otkrivanju.

O stanju crkve Majke Božje Gorske kod Lobora 10. kolovoza 1947. godine, kipar-konzervator iz Celja, Miloš

Hohnjec, napisao je izvještaj s prijedlogom i programom radova za restauriranje i konzerviranje zidnih slika u svetištu i lađi.⁴ Upozorio je na vlagu koja prodire kroz zidove i istaknuo da bi ih trebalo isušiti⁵ i izolirati, i s unutarnje i s vanjske strane, te da u podnožju zidova treba ukloniti žbuku. Očevidom je uočio i salitru,⁶ koju je također predložio ukloniti. Spominje nastavak radova na otkrivanju zidnih slika, kao i papirnatu zaštitu od prašine već otkrivenih dijelova zidnoga oslika. Za fragmente na žbuci koja otpada navodi da bi ih trebalo skinuti i nakon izoliranja zida vratiti, ne navodeći način i tehnologiju skidanja.⁷

Tijek radova vidljiv je iz dnevnika koji je predan nakon završetka posla.⁸ Prema računu, posao su obavile tri stručne osobe.⁹ U dnevniku radova je zapisano da su 13. rujna u nadzor došli dr. Ljubo Karaman¹⁰ iz Konzervatorskog zavoda i Ljubinković iz Centralnog komiteta. Nakon njihova dolaska također se navodi i da se rade pokusi¹¹. Dana 17. rujna 1947. profesor Tihomil Stahuljak¹² i Ana Deanović donose odluku da se radovi prošire na vanjsku stranu trijumfalnog luka. Dana 20. rujna 1947.¹³ na terenu cijeli dan boravi Ana Deanović.¹⁴ U izvještaju s puta govori o otkriću neznatnih tragova slika na dijelu trijumfalnog luka prema lađi, koji su danas prekriveni naličjem. Na kraju navodi glavne razloge propadanja oslika: vlaga, gljivice, rušenje zida zbog pregradnje sakristijskih vrata, premazivanje oslika vapnenim naličjem, te uljanim i kazeinskim bojama.

Fragmenti zidnih slika skidani su novinskim papirom,¹⁵ spominje se slabljenje vezivne moći i da su boje postale to-

pive u vodi. No unatoč tome, zidne su slike prane vodom¹⁶. Oštećenja uzrokovana mehaničkim skidanjem žbuke, pri čemu se restaurator koristio čekićem i metalnom kukom, identificirana su u gornjoj zoni lunete, tijekom radova izvedenih godine 2007. Čišćenje kazeinskoga preslika također se provodilo mehaničkim putem, što Ana Deanović naziva ne baš najsretnijim rješenjem.

Još se jedan problem pojavio pri čišćenju rubnih ploha trijumfalnog luka koji su izvedeni od klesanog kamena. Pri uklanjanju kazeinskoga baroknog preslika dolazilo je do oštećivanja izvornoga oslika zbog hrapave površine kamena. Ana Deanović navodi da je u tom slučaju zakazao restaurator pa je predložila da ne skida barokni mramorizirani rub. Na to se odlučila zbog oštećenja izvornoga oslika pri čišćenju, ali i zbog estetskih razloga.¹⁷

Od 1. do 10. listopada 1947.¹⁸ provodi se pranje i impregniranje svoda i zidova svetišta. Uklanjanju se cementne žbuke s vanjske strane sakristije te se impregniraju zidovi trijumfalnog luka i donji dijelovi zidova svetišta. Donji je dio svetišta impregniran čak tri puta.

U tom su razdoblju natrag na zid lijepljeni skinuti fragmenti zidnih slika kazeinskim ljepilom¹⁹ te je provedeno žbukanje nedostajućih dijelova kazeinskom žbukom.

Ana Deanović na teren ponovno dolazi 12. listopada. U izvještaju s tog puta²⁰ piše o tijeku čišćenja te o ponovnom vraćanju (lijepljenju) na zid skinutih fragmenata na sjevernom dijelu svetišta. Navodi da su pukotine u lunetama zakrpane. Prvi put spominje da je oslik u lunetama²¹ konzerviran vodenim staklom²² u mješavini s magnezijevim fluatom²³ te je nakon toga premazan otopinom parafina u benzinu.²⁴

Za lik sv. Kristofora na vanjskom lađnom zidu kaže da je, nažalost, potpuno stradao u svojem donjem dijelu, tako da djeluje kao poprsje. Lik sv. Kristofora te kameni dijelovi dovratnika trijumfalnog luka i dovratnici vrata u sakristiji također su impregnirani vodenim staklom.

U izvještaju je navedeno i da su donje zone svetišta, sakristije te vanjske stijene svetišta i sakristije očišćene od trule žbuke i premazane klornim vapnom²⁵ i bakrenim vitriolom.²⁶

Kao glavni uzrok propadanja fresaka na južnom dijelu svetišta Ana Deanović navodi žljebove i crkveni krov,²⁷ problem koji je ustanovljen i 2007. godine.

Iduće godine piše o daljnjem radu restauriranja, tj. o rekonstrukciji slikanoga sloja jer 1947. godine to nije bilo predviđeno planom rada. Razloge i načine rekonstrukcije razrađuje i postavlja u teorijski okvir: „Velike praznine i oštećenja na vrlo delikatnim mjestima fresaka daju svetištu karakter konfuznog i neorganiziranog prostora u kome na pojedinim mjestima titraju sačuvani ulomci fresaka. U ovakvoj dispoziciji arhitektonska i koloristička kompozicija prostora izgubila je svoju estetsku cjelinu vrijeđajući oko gledaoca. Time je konzervator postavljen pred zadatak da sve fragmente i oštećena mjesta uskladi

i poveže dodatkom novih dijelova kako bi ponovno bio uspostavljen kompozicijski kostur i time povraćena izgubljena estetska cjelina.“²⁸

Za taj posao predlaže kreativnog i iskusnog likovnog umjetnika, vještog svim tehnikama zidnoga slikarstva, a od više potencijalnih izvođača prihvaćena je ponuda Ede Kovačevića, kojemu je u prilog išlo i njegovo prijašnje iskustvo u konzervatorskim radovima.²⁹

S radovima se počelo 16. listopada 1948.³⁰ Radilo se na usklađivanju tonova i definiranju kontura na manje oštećenim i nevažnim mjestima, nakon čega su rekonstruirane tri figure apostola na sjevernome zidu svetišta u zapadnoj luneti, iznad sakristijskih vrata. (sl. 1) Spominju se loše izvedeni popravci neprimjerenim materijalom, koji se morao ukloniti.³¹ Prema popisu materijala, krpanje zidova izvedeno je vapnenom ili vapneno-kazeinskom žbukom³².

Radovi usklađivanja, dopunjavanja i dekoriranja zidova izvedeni su u srednjoj zoni na površini od 30 m², na sjevernoj strani trijumfalnog luka i na srednjem jedru svoda. Radovi u gornjoj zoni sjeverne strane svetišta nisu dovršeni zbog nemogućnosti postavljanja skele. U donjoj zoni radovi su odgođeni za iduću godinu, zbog odveć hladnih zidova. Ti radovi nikada nisu nastavljeni niti završeni, zbog pomanjkanja materijalnih sredstava.³³

Svodna jedra u prvom traveju na kojima su slike potpuno propale, prebojena su u nekoliko tonova ljubičasto-sive boje. Analiza veziva pokazala je da je kao vezivo tog ljubičasto-sivog premaza korišteno tutkalo.³⁴ (sl. 2) Ono je tijekom vremena prilično nabubrilo, s obzirom na veliku količinu vlage u samom prostoru crkve. Danas se taj sloj odvaja od zida, povlačeći sa sobom donji izvorni slikani sloj.

Na kraju izvještaja Ana Deanović zaključuje da su radovi obavljeni vrlo savjesno, te da dekoriranje i usklađivanje potpuno odgovara konzervatorskim načelima, a spominje i likovnu vrijednost provedenih postupaka.³⁵ Ana Deanović restauratorski princip izvedenih postupaka u

2. Crkva Majke Božje Gorske, Lobar, detalj svoda svetišta, zatečeno stanje (fototeka HRZ-a, snimila I. Drmić)
Church of Our Lady of the Mountain, Lobar, detail of the arch in the sanctuary, state found, (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Drmić)

3. Kapela Sv. Stjepana, Zagreb, zapadno svodno jedro, zatečeno stanje (fototeka HRZ-a, snimio V. Barac)
Chapel of St. Stephen, Zagreb, southern arch, state found (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by V. Barac)

crkvi Majke Božje Gorske u Loboru uspoređuje s već primijenjenom i usvojenom praksom u zemljama regije (Sloveniji, Makedoniji i Srbiji). Napominje da je loborski primjer tek prvi pokušaj takve vrste na tlu Hrvatske, pa je razvoj takvih radova iznimno važan zbog fresaka, ali i zbog organiziranja i uvežbavanja stručnjaka za takav posao.

Restauriranje zidnih slika u kapeli Sv. Stjepana u Zagrebu

Od 1949. do 1953. na zidnim slikama u kapeli Sv. Stjepana u Zagrebu izvedeni su konzervatorsko-restauratorski radovi kojima je također voditeljica bila Ana Deanović. Radove je obavljao Edo Kovačević, sa suradnicima Zvonimiro m Lončarićem i Mladenom Pejakovićem. Kovačević je očito status voditelja radne ekipe stekao prethodnim radnim iskustvom, među ostalim i u crkvi Majke Božje Gorske u Loboru.³⁶ Članovi radne ekipe bili su studenti Akademije primijenjenih umjetnosti u Zagrebu: Božidar Jušić i Georgi Georgievski, a o njihovu sudjelovanju u konzervatorsko-restauratorskim radovima svjedoče računi o obavljenim radovima.

Od 1950. do 1953. godine obavljeno je potpuno otkrivanje i čišćenje zidnih slika, njihovo konzerviranje, kao i reintegracija slikanog sloja. Račun iz 1952. sadržava zanimljive podatke o radovima, ali i o uporabljenom materijalu.³⁷ U njemu stoji da su obavljeni sljedeći postupci na baroknim zidnim slikama: a) učvršćivanje oštećenja kazeinskom emulzijom, b) krpanje oštećenja specijalnim toniranim kitom, c) usklađivanje zakrpa, d) povezivanje

oštećenja s cjelinom, e) učvršćivanje cijele površine voštanom emulzijom.

U kapeli Sv. Stjepana lakune su ožbukane malo ispod razine izvornoga *intonaca*. Veće površine blago su tonirane, ornamentalni motivi i bordure izvedeni su vrlo precizno, a retuš je izveden lazurno i na prvi pogled mjestimično neuredno. (sl. 3–5)

Restauriranje zidnih slika u crkvi Sv. Brcka u Kalniku

Ujesen 1952. tijekom sanacije sjevernoga zida lađe uz pjevalište crkve Sv. Brcka u Kalniku otkrivena su dva fragmenta zidnih slika. (sl. 6, 7) Tom su prigodom fragmenti očišćeni i djelomično konzervirani. Zbog nedostatka financijskih sredstava, radovi nisu izvedeni u potpunosti. Jednako su tako izostala konzervatorsko-restauratorska istraživanja ostalih zidova lađe.³⁸

Iz tog je razdoblja sačuvano nekoliko dokumenata koji govore o članovima radne ekipe, provedenim postupcima i uporabljenome materijalu. U službenom dopisu tadašnjeg kalničkog upravitelja župe Marka Matijašeca, upućenog Konzervatorskom zavodu, stoji da su otkrivene stare *fresco* slike, te da njihovo uređenje prepušta Konzervatorskom zavodu.³⁹ Za rad na freskama preporučuje ljeto 1952. Spominje da bi savjetima i primjedbama mogli pomoći i radnicima koji bi bili angažirani u sanaciji krovšta i zidova. Nedugo nakon zaprimanja toga dopisa, Konzervatorski zavod šalje povratni dopis.⁴⁰ U njemu stoji da su suglasni da se izvedu navedeni radovi, te da bi prije samih radova odaslanik trebao odrediti smjernice za žbukanje i

4. Kapela Sv. Stjepana, Zagreb, južno svodno polje, travej nad oltarom, zatečeno stanje (fototeka HRZ-a, snimio V. Barac)
Chapel of St. Stephen, Zagreb, southern arch area, traves above the altar, angels detail, state found, (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by V. Barac)

5. Kapela Sv. Stjepana, Zagreb, južno svodno polje, travej nad oltarom, detalj rekonstrukcije slikanog sloja na licu anđela, zatečeno stanje (fototeka HRZ-a, snimio V. Barac)
Chapel of St. Stephen, Zagreb, southern arch field, traves above the altar, detail of the reconstruction of the painted layer on the face of an angel, state found, (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by V. Barac)

bojenje zidova. Na kraju je predloženo da se s radovima počne u ožujku iduće godine. U potpisu tog dopisa stoji direktorica Konzervatorskog zavoda L. Anđela Horvat, a odaslanica je bila Ana Deanović, koja je s još trojicom kolega poslana u Kalnik kako bi pregledala zidne slike, ali i organizirala čišćenje svetišta.⁴¹ U izvještaju s puta posebno ističe problem sjevernoga zida i prodor vode kroz njegovu strukturu, sve do unutrašnjosti sa zidnim slikama. Također kao problem navodi i staju smještenu na obronku brežuljka, nad sjevernim zidom crkve, iz koje se za kišnog vremena cijedi voda pomiješana sa stajskim gnojivom, ugrožavajući zidove štetnim, u vodi topivim solima. Trojica kolega koji su s Anom Deanović krenuli na put, ostali su na terenu petnaestak dana. U tom su razdoblju obavljani nužni konzervatorsko-restauratorski postupci na zidnim slikama,⁴² a radove su izveli: Božidar Jušić, Ivo Palžir i Ernest Tomašević. Drugi dio radova obavljen je tijekom srpnja i kolovoza iste godine, o čemu svjedoči također nekoliko dokumenata.⁴³ Konzervatorski zavod šalje na rad četvoricu svojih izaslanika: Zvonimira Lončarića, Mladena Pejakovića, Josipa Ladovića i Branka Lučića, koji su trebali čistiti, restaurirati i konzervirati zidne slike, odrediti boje i davati upute i nadzor nad radovima u lađi crkve.⁴⁴

Dva računa su Konzervatorskom zavodu ispostavili Zvonimir Lončarić i Mladen Pejaković.⁴⁵ Iz računa koji je Mladen Pejaković ispostavio Konzervatorskome zavodu vidi se da je riječ o sjevernome zidu lađe.⁴⁶

Restauriranje zidnih slika u kapeli Sv. Martina u Martinšćini

Četrdesetih godina prošloga stoljeća svećenik Vjekoslav Noršić u svojoj je monografiji upozorio na mogućnost postojanja zidnoga oslika u kapeli Sv. Martina u Martinšćini.⁴⁷ Na zidovima svetišta, na mjestima na kojima su otpali naknadni slojevi vapna, uočio je tragove zidnoga oslika, kao i ostrim predmetom urezana imena župljana. Također navodi da ih je potrebno istražiti i ustanoviti njihovu vrijednost i starost.

Bio je upoznat i s otkrićem zidnih slika u svetištu crkve Majke Božje Gorske u Loboru, čijoj župi pripada i kapela Sv. Martina.⁴⁸ Nekoliko su godina poslije u svetištu kapele Sv. Martina zidne slike djelomično otkrivene, o čemu svjedoče fotografije prof. Tihomila Stahuljaka (Konzervatorski zavod) i Duška Kečkemeta između 1946. i 1947., koje se čuvaju u Ministarstvu kulture. Na jednoj od njih snimljen je i sam prof. Stahuljak kako uklanja naknadne vapnene naliče s trijumfalnog luka. (sl. 8)

Iz fotografske se dokumentacije sa sigurnošću može utvrditi da su zidne slike u većoj mjeri otkrivene u 1947. i 1948. godini. Konzervatorsko-restauratorska istraživanja iz tog razdoblja bila su usmjerena isključivo na bočne zidove svetišta, a većina svoda u to je doba još uvijek neotkrivena. Iznimka su dijelovi svoda na kojima su otpali naknadni slojevi vapna, pri čemu su vidljivima postali ostaci zidnoga oslika.⁴⁹ Nastavak radova uslijedio je u idućem desetljeću.

6. Crkva Sv. Brcka, Kalnik, sjeverni zid lađe, Smrt sv. Petra Mučenika, stanje nakon radova izvedenih 1952. godine, rekonstrukcija ornamenta s naboranom trakom (Arhiv MK, snimio V. Bradač, 1954; inv. br. 15749, br. neg. 1-J-109)
Church of St. Brice, Kalnik, northern wall of the nave, Death of St. Peter the Martyr, the state after the works carried out in 1952, the reconstruction of ornaments with butyl tape (MK Archive, photo by V. Bradač, 1954, Inv. no. 15 749, no. neg. 1-J-109)

7. Crkva Sv. Brcka, Kalnik, sjeverni zid lađe, Lik sv. Benedikta, stanje nakon radova izvedenih 1952. godine, rekonstrukcija ornamenta s naboranom trakom (Arhiv MK, snimio V. Bradač, 1954; inv. br. 15748, br. neg. 1-J-109)
Church of St. Brice, Kalnik, northern nave wall, St. Benedict's figure, state after the works carried out in 1952. Ornament reconstruction with butyl tape (MK Archive, photo by V. Bradač, 1954, Inv. no. 15 748, no. neg. 1-J-109)

8. Kapela Sv. Martina, Martinšćina, trijumfalni luk, stanje tijekom otkrivanja zidnih slika 1947. godine, (Arhiv MK, snimio T. Stahuljak, inv. br.: 5025; neg.: I-34-e)

Chapel of St. Martin, Martinšćina, triumphal arch, state during the discovery of mural paintings in 1947 (MK Archive, photo by T. Stahuljak, Inv. no.: 5025, neg.: I-34-E)

Dana 22. svibnja 1957. sklopljen je ugovor između Konzervatorskog zavoda i izvođača konzervatorsko-restauratorskih radova: Branke Kolić i ak. slikarice Nevenke Vučićević,⁵⁰ na temelju kojega su izvedeni radovi na čišćenju stijena svetišta i trijumfalnog luka, te pripremni radovi u kapeli Sv. Martina u Martinšćini. Prema drugom računu, kapela je u cijelosti očišćena i konzervirane su freske u svetištu i na trijumfalnom luku.

Konzervatorski zavod sklopio je ugovor i s Martinom Žugčićem, ovlaštenim zidarskim majstorom iz Zagreba, koji se obvezao da će istodobno s građevinskim provoditi i restauratorske zahvate.⁵¹ Restauratorske zahvate izvodio je i ak. slikar Pavao Šalter, o čemu svjedoči njegov račun upućen Konzervatorskom zavodu: „Da su izvršeni konzervatorski radovi na cca 5 m² površine zida u donjoj polovini sjevernoga zida.“⁵² Riječ je o djelomičnoj isplati sredstava prema ugovoru sklopljenom između Konzervatorskog zavoda i akademskih slikara Zvonimira Lončarića i Pavla Šaltera.⁵³

Konzervatorski zavod sklapa ugovor i s Dimitrijem Gorjancom, koji preuzima rad na čišćenju, restauriranju i konzerviranju fresaka u kapeli Sv. Martina u Martinšćini. Riječ je o injiciranju stijena i svodova u svetištu kazeinom i rijetkom kazeinskom žbukom.⁵⁴ Iz toga je razdoblja i račun za izvedene analize pigmenta na kojem piše: „Za

Konzervatorski zavod u Zagrebu za izvršene analize fresaka prema uzorcima pod brojevima od 1 do 14“.⁵⁵

Za to je razdoblje važan dokument svakako Dnevnik rada⁵⁶ u kojem su navedeni članovi radne skupine,⁵⁷ kao i faze radova od 13. lipnja do 29. kolovoza 1957.⁵⁸ Kao pridruženi i nestalni članovi skupine spominju se još i dvojica zidara, gosp. Filip⁵⁹ i njegov zamjenik, zidar Vinko, koji su žbukali veća oštećenja oko novih kamenih doprozornika u svetištu.⁶⁰

Prema Dnevniku radova, u tom je razdoblju nastavljeno uklanjanje naknadnih vapnenih naliča i žbukanih slojeva započeto još četrdesetih godina, a poseban problem pri čišćenju bile su skrame u donjoj zoni sjevernoga zida.⁶¹ Većina čišćenja obavljena je skalpelom, o čemu svjedoči i troškovnik na posljednjoj stranici dnevnika radova, gdje su u dva navrata navedeni troškovi brušenja nožića (skalpela). U dnevniku radova također se navodi da su završena sva kitanja i injiciranja⁶² sjevernog i zapadnog zida.⁶³ Svi su poslovi uklanjanja vapnenih naliča, uklanjanja naknadnih žbukanih slojeva, kitanja, žbukanja⁶⁴ i injiciranja do 15. srpnja 1957. rađeni u zonama ljudskog doseg, jer tog je datuma stigao zidar koji je postavio skelu, pa je stoga čišćenje svoda moglo biti poduzeto tek u poslijepodnevним satima.⁶⁵ I na svodu je čišćenje bilo otežano, čemu je u prilog išla „skamenjena žbuka“.⁶⁶ Dana 19. kolovoza 1957. navodi se: „Posao se bliži kraju.“ Tri dana poslije postavljen je veliki prozor⁶⁷ i započeto je retuširanje.⁶⁸ Posljednji upisani datum u dnevniku radova je četvrtak, 29. kolovoza 1957., kada je zabilježeno da je ukupno četvrtina svoda ostala neočišćena.

Iz sačuvanih ugovora, računa i dnevnika radova iz godine 1958. (?) može se vidjeti da se te godine na zidnim slikama radilo od polovice svibnja do polovice studenoga. U tom je razdoblju do kraja izvedeno čišćenje i otkrivanje zidnih slika bočnih zidova i djelomično svoda, uklanjanje naknadnih žbukanih slojeva, injiciranje bočnih zidova i svoda, te je započeo retuš.

Dana 9. lipnja 1958. Konzervatorski zavod sklapa ugovor s Dimitrijem Gorjancom, preparatorom⁶⁹, a istog je dana Konzervatorski zavod sklopio ugovor i s Tomislavom Šuljkom.⁷⁰ Tjedan dana poslije sklopljen je ugovor⁷¹ i s Pavlom Šalterom, o čemu svjedoči i račun.⁷² Otprilike je u tom razdoblju radila i Nevenka Vučićević.⁷³ Iz svih se navedenih dokumenata može zaključiti da su u toj godini nastavljene svi radovi započeti prethodne godine. Riječ je o čišćenju svodnih jedara, injiciranju svoda, žbukanju i fiksiranju olabavljenih dijelova zidne slike, skidanju i ponovnom vraćanju zidnih slika s južnog zida i svoda. U toj je godini provedeno i ostakljivanje prozorskih otvora, kao i elektrifikacija, kojom su uvedeni jedno rasvjetno tijelo i brojilo.

Izvjestaj sa službenog putovanja u Martinšćinu iz 1962.⁷⁴ temeljni je dokument prema kojem je sastavljen Predračun za izvođenje konzervatorskih radova u kapeli Sv.

9. Kapela Sv. Martina, Martinšćina, istočni zid svetišta, stanje tijekom radova 1948. godine, (arhiv MK, snimio R. Munk, inv. br.: 5982; neg.: 1-d-45)
Chapel of St. Martin, Martinšćina, the eastern wall of the sanctuary, the 1948 state (archives MC, filmed R. Munk, Inv. no.: 5982, neg.: 1-D-45)

10. Kapela Sv. Martina, Martinšćina, južni zid svetišta, zatečeno stanje (fototeka HRZ-a, snimila N.Vasić)
Chapel of St. Martin, Martinšćina, the southern wall of the sanctuary, the state found (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Vasić)

Martina u Martinšćini. U njemu su navedeni dotadašnji konzervatorsko-restauratorski radovi, podijeljeni u četiri točke. Tako se u točki 1 navodi da je u cijelosti obavljeno čišćenje i otkrivanje zidnih slika, osim na mjestima kritičnih oštećenja. U točki 2 navedeno je da je djelomično injiciranje svoda dostiglo „najzavršeniju“ fazu. U točki 3 navedeno je da su novom žbukom prekrivene gotovo sve površine zidova, pri čemu se očito mislilo na cijeli svod, dok je kod bočnih zidova žbukanje izvedeno samo na „najkritičnijim“ mjestima. U točki 4 navodi se da su otvoreni zazidani prozorski otvori, kao i da je obavljeno novo žbukanje površine zida neposredno oko prozora, gdje su zidne slike već prije otpale.

U izvještaju je opisano i zatečeno stanje zidnih slika. Na svim je oštećenjima žbuknog sloja svoda zatečena siva žbuka, koja tonski ne odgovara izvornoj. Zbog toga se navodi: „Potrebno sastrugati i položiti novu kazeinsku žbuku od bijelog vapnenca ili mramornog praha.“ Spomenuta je i mogućnost injiciranja manjih šupljina na svodu. Cjelokupno stanje donjih i srednjih zona bočnih zidova vrlo je loše. Navode se podbuhlost i odvojenost rubnih dijelova oštećenja. U to vrijeme još nije potpuno otkriven oslik na lađnoj strani trijumfalnog luka, pa je u izvještaju spomenuta pretpostavka o njegovu postojanju. Zato je izražena potreba za istraživanjima tog dijela trijumfalnog luka.

Radovi u 1963. godini provedeni su od 15. listopada do 7. prosinca. Voditeljica radova bila je Nevenka Vučićević, akad. slikarica, restauratorica Konzervatorskog zavoda SRH,⁷⁵ a njezin je izvještaj podijeljen u dvije veće cjeline. Prva je cjelina posvećena zatečenom stanju i identifikaciji materijala, dok su u drugome opisani provedeni postupci.

Poglavlje obavljenih radova podijeljeno je u devet točaka: 1. dočišćavanje vapnenih premaza i naslaga voska i čađi, 2. učvršćivanje /injiciranje/ podbuhlih površina, 3. otucavanje jednog sloja žbuke⁷⁶, 4. skidanje i vraćanje fragmenta zidne slike,⁷⁷ 5. polaganje i zaglađivanje nove bijele žbuke načinjene od vapnenca, 6. kopiranje, iscrtavanje i izrezivanje šablona za izvođenje rekonstrukcije u boji, 7. toniranje u lokalnom tonu i rekonstrukcija (sl. 9-12), 8. istraživački radovi, 9. fotodokumentacija.⁷⁸

U Popisu materijala⁷⁹ može se vidjeti materijal koji je upotrijebljen pri tim konzervatorsko-restauratorskim radovima, a zanimljivo je da je uz aproksimativnu cijenu i količinu, napisana i trgovina u kojoj se pojedini materijal može nabaviti.

Zaključak

Restauratorski zahvati na zidnim slikama u Loboru, Zagrebu, Kalniku i Martinšćini ukazuju na nastojanja, ali i smjernice restauratorske struke sredine prošloga stoljeća. Analizom arhivske građe utvrđeno je da je radove izvodila uglavnom ista radna skupina. U većini je slučajeva riječ o studentima, apsolvantima ili diplomantima onovremene Akademije primijenjene umjetnosti u Zagrebu. Iznimke su tek neki pojedinci, poput Ede Kovačevića koji je diplomirao tridesetih godina prošloga stoljeća, nakon čega je specijalizirao *fresco* slikarstvo u Parizu. Njegov prvi posao na obnovi zidnih slika zabilježen je 1948. u crkvi Majke Božje Gorske u Loboru. Ondje je radio na usklađivanju tonova na novonanesenom žbukanom sloju i rekonstrukciji slikanoga sloja, prema već razrađenom teorijskom okviru Ane Deanović. Ona taj primjer navodi kao prvi pokušaj takve vrste na tlu Hrvatske. S obzirom na

11. Kapela Sv. Martina, Martinšćina, južni zid svetišta, prikaz apostola Jakova Starijeg i Jakova Mlađeg, rekonstrukcija slikanog sloja, zatečeno stanje (fototeka HRZ-a, snimila N.Vasić)
Chapel of St. Martin, Martinšćina, the southern wall of the sanctuary, apostles James the Greater and James the Younger, reconstruction of the painted layer, state found (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Vasić)

12. Kapela Sv. Martina, Martinšćina, južni zid svetišta, prikaz apostola Šimuna (?) i Jude Tadeja, rekonstrukcija slikanog sloja, zatečeno stanje (fototeka HRZ-a, snimila N.Vasić)
Chapel of St. Martin, Martinšćina, the southern wall of the sanctuary, apostle Simon (?) And Jude Thaddaeus, reconstruction of the painted layer, state found (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Vasić)

dobro obavljeni posao, Kovačević godinu dana poslije biva angažiran na obnovi zidnih slika u kapeli Sv. Stjepana u Zagrebu. Tada se prvi put spominju i suradnici: Zvonimir Lončarić i Mladen Pejaković, kao i student Akademije primijenjenih umjetnosti u Zagrebu Božidar Jušić. Njih trojica bivaju angažirani i 1952. godine na obnovi zidnih slika u crkvi Sv. Brcka u Kalniku. Godine 1957. počinje obnova kapele Sv. Martina, uključujući i obnovu zidnih slika, koja je trajala do 1963. godine. Neki od članova radne skupine bili su akademski slikari Zvonimir Lončarić, Pavao Štalter, Banka Kolić i Nevenka Vučićević, koja je bila i voditeljica završnih radova 1963. Zidne slike u kapeli Sv. Martina otkrivene su između 1946. i 1947. godine. Zasluge za njihovo otkrivanje svakako pripadaju prof. Tihomilu Stahuljaku, koji je s Anom Deanović davao smjernice pri obnovi zidnih slika u Loboru.

U navedena četiri primjera rada na terenu voditeljica radova bila je Ana Deanović. U njima se ogleda prezentacijski, ali i tehnološki princip pristupa restauriranju

zidnih slika. Upravo su dnevници o radovima sadržavali podatke o korištenim materijalima, što je dakako zasebna zanimljivost, koja ukazuje na trendove korištenja nekih materijala, poput kazeina, voska ili ulja.

U kasnijim razdobljima nije zabilježeno da je ta radna skupina zajedno radila na restauriranju zidnih slika. Razlog tome može biti i gubitak zanimanja za restauriranje zidnih slika, jer znamo da je riječ o studentima kojima je možda to bilo tek kratkoročno zanimanje. Poznato je da su mnogi od njih poslije postali renomirani slikari, kipari, animatori i profesori. U kasnijim razdobljima prilikom obnova zidnih slika također nije zabilježen ni angažman Ane Deanović.

Na navedenim se primjerima također uočavaju i počeci dokumentiranja provedenih konzervatorsko-restauratorskih radova na zidnim slikama, s popisom korištenih materijala i tehnika provedbe konzervatorsko-restauratorskih postupaka. ■

Bilješke

- 1 Ana Deanović, povjesničarka umjetnosti i konzervatorica (Zagreb, 11.9.1919.-Ljubljana, 1.10.1989.). Doktorirala je na Filozofskom fakultetu 1957. godine na temi *Kapela biskupa Stjepana* II. Bila je konzervatorica u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu (1943.–62.) i Institutu za likovne umjetnosti JAZU-a do 1964., potom voditeljica i znanstvena savjetnica Kabineta za arhitekturu i urbanizam JAZU-a. Radila je na otkrivanju i konzerviranju umjetničkih spomenika u Hrvatskoj. Primjenjivala je nove tehnološke metode u zaštiti spomenika i provodila atributivne i stilske analize likovnih djela. Istraživala je srednjovjekovno zidno slikarstvo, graditeljstvo, minijature, renesansne utvrde u Dalmaciji, a poglavito građevnu povijest zagrebačke Katedrale, o kojoj je napisala monografiju. Bavila se i nazivima u srednjovjekovnom i renesansnom vojnom graditeljstvu u Hrvatskoj. VIŠNJA FLEGO *ad vocem* Deanović, A., u: *Hrvatska likovna enciklopedija* 2, Zagreb 2005., 37–38.
- 2 Arhiv Odjela za zidno slikarstvo i mozaik (dalje Arhiv HRZ-a), kapela Sv. Stjepana, Zagreb, Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima godine 2005. HRZ, dosje 1750/1, svibanj-listopad 2005., 15.
- 3 Članak o njima u „Jutarnjem listu“ 15. 10. 1939. objavio je sveučilišni asistent Željko Jiroušek.
- 4 Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak i kulturnu politiku, Odjel za informacijsko-dokumentacijske poslove kulturne baštine (dalje: Arhiv MK-a), Miloš Hohnjec, Prijedlog za restauriranje i konzerviranje crkve Marije Gorske kod Lobora, 2. 8. 1947., spis 669–1947, elaborat 1852. U Izvještaju navodi da je pregled obavio s arhitektom Milošem Hohnjecom mlađim.
- 5 Nije naveden način na koji bi se to izvodilo.
- 6 Salitra je po sastavu kalijev nitrat, čija je molekulska formula KNO_3 . Salitra je, kolokvijalno, sinonim za soli na zidu. Rastvara se u vodi. Javlja se u prirodi u malim količinama u obliku minerala nitrokalita u krajevima sa suhom i toplom klimom, između ostalog u Kini i Indiji. Iz tih država je donesena u Europu. Danas se dobiva reakcijom natrijeva nitrata i kalijeva klorida: $\text{NaNO}_3 + \text{KCl} \rightarrow \text{KNO}_3 + \text{NaCl}$. Kalijev nitrat je bezbojan ili bijel. Pri zagrijavanju do $400\text{ }^\circ\text{C}$ razlaže se na kalijev nitrit i kisik: $2\text{KNO}_3 \rightarrow 2\text{KNO}_2 + \text{O}_2$. Kalijev nitrat je oksidans, koji se od davnina koristi u izradi baruta. Danas se primjenjuje u proizvodnji pirotehnike i gnojiva, dok u prehrambenoj industriji služi i kao konzervans (E252). Vidi: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Salitra> (21. lipnja 2011.)
- 7 Temeljem tog prijedloga Ministarstvo prosvjete 26. kolovoza 1947. odobrava svotu od 30.000 dinara za konzervatorske radove na crkvi Marije Gorske.
- 8 Arhiv MK-a, MILOŠ HOHNJEC, Spisak dnevnika o obavljenom poslu na otkriću i konzerviranju fresko slikarije u crkvi M. B. Gorske u Loboru od 9. 9. do 19. 10. 1947., elaborat 131.
- 9 Miloš Hohnjec, Miloš Hohnjec mlađi i treća neimenovana osoba. Vidi: Arhiv MK-a, Račun upućen Konzervatorskom uredu u Zagrebu, za čišćenje fresko slikarije kod M. Božje Gorske u Loboru, elaborat 131.
- 10 Dr. Ljubo Karaman je u to vrijeme ravnatelj Konzervatorskog zavoda u Zagrebu.
- 11 Najvjerojatnije je riječ o čišćenju i konzerviranju slike, iako se ne navode način i tehnologija pokusa.
- 12 Prof. Tihomil Stahuljak je u to vrijeme asistent Konzervatorskoga zavoda i angažiran je na otkrivanju zidnih slika u kapeli Sv. Martina u Martinšćini.
- 13 Arhiv MK-a, MILOŠ HOHNJEC, 1947., (bilj. 8).
- 14 Arhiv MK-a, ANA DEANOVIĆ, Putni izvještaj sa službenog putovanja u Lobor, 17. 9.–20. 9. 1947., spis 954–1947., elaborat 1852.
- 15 Arhiv MK-a, Putni izvještaj sa službenog putovanja u Lobor, 24. 9.–29. 9. 1947., spis 947–47., elaborat 1852. Vjerojatno je riječ o fragmentima apostola iznad vrata u svetištu.
- 16 Arhiv HRZ-a, Lobor, crkva Majke Božje Gorske, Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima u 2007. godini, HRZ, Zagreb, dosje 1740/3, travanj 2008., 41. Trgovci toga pranja ustanovljeni su sondom broj 3 tijekom istraživanja 2007. godine.
- 17 Arhiv MK-a, ANA DEANOVIĆ, 1947. (bilj. 14): „Kako je trijumfalni luk bio prilično fragmentarno sačuvao svoje fresko-slikarije, a po svojoj arhitektonskoj ulozi mora da nosi jake grafičke elemente, odlučila sam se za taj barokni rub, koji svojom neprekinutom linijom uokviruje i učvršćuje slikarije, što su se fragmentarno sačuvale.“
- 18 Arhiv MK-a, MILOŠ HOHNJEC, 1947. (bilj. 8).
- 19 LJUBIŠA GRLIĆ, Mali kemijski leksikon, Zagreb, 1988., 99. Kazein je bjelančevina koja se nalazi u mlijeku, vezana u obliku soli kalcija. Pripada fosfoproteinima. Primjenjuje se u proizvodnji plastičnih masa, sintetskih vlakana i ljepila. Proizvodi se od kravljeg mlijeka. U prošlosti se u restauratorskoj struci koristio kao konsolidant i ljepilo u *strappo* tehnici. U novije je vrijeme korišten kao vezivo pigmenta za retuš zidne slike na južnom pročelju crkve Sv. Ilije u Lipniku, kao i dodatak u žbuci pri vraćanju fragmenta skinute Rangerove zidne slike iz bivšeg pavlinskog samostana u Lepoglavi. U oba je slučaja riječ o tehničkom kazeinu Kremer koji je korišten i kao dodatak smjesama za injektiranje.
- 20 Arhiv MK-a, ANA DEANOVIĆ, Izvještaj sa službenog putovanja u Lobor, 11. 10.–21. 10. 1947., spis 1127–47, elaborat 1852.
- 21 Niz naslikanih draperija i trijumvirat apostola.
- 22 LJUBIŠA GRLIĆ, 1988., (bilj. 19), 135. Vodeno staklo, ili natrijev silikat, staklasta masa koja nastaje zagrijavanjem kvarca s natrijevim karbonatom ili s natrijevim hidroksidom. U trgovinu dolazi u obliku koncentrirane vodene otopine.

Služi kao sredstvo za konzerviranje i za impregnaciju različitog materijala radi zaštite od požara.

23 Arhiv HRZ-a, 2008. (bilj. 16). 33. Magnezijev fluat, ili magnezij fluo silikat, pretvara lako topive kalcijeve i magnezijeve karbonatne soli u teže topive kristale kalcijeva i magnezijeva fluorida, te time usporava proces migracije soli. Nije štetan za zid, ali ne djeluje na nitratre.

24 LJUBIŠA GRLIĆ, 1988., (bilj. 19), 148. Parafin, čvrsta bijela masa slična vosku, topiva u organskim otapalima, smjesa zasićenih alifatskih ugljikovodika (parafina) s 18 do 45 atoma ugljika u molekuli. Dobiva se destilacijom zaostataka nafte iznad 400 °C. Služi u proizvodnji svijeća, voštanog papira, laštila, maziva, za impregniranje tkanina i šibica.

25 LJUBIŠA GRLIĆ, 1988., (bilj. 19), 106. Klorno vapno je bijela u vodi topiva tvar alkalne reakcije i mirisa po kloru. Glavni mu je sastojak kalcij-klorid-hipoklorit $\text{CaCl}(\text{OCl})$. Proizvodi se od klora i gašenog vapna. Lako otpušta aktivni klor, pa služi kao sredstvo za bijeljenje i za dezinfekciju, primjerice vode za piće.

26 LJUBIŠA GRLIĆ, 1988., (bilj. 19), 28. Bakreni vitriol, bakar (II)-sulfat, $\text{CuSO}_4 \times 5\text{H}_2\text{O}$, plavi kamen, modra galica, plavi trikulinski kristali lako topivi u vodi. Grijanjem gube kristalnu vodu i prelaze u bijeli prah, koji privlači vodu i ponovno poplavi. U prirodi nastaje oksidacijom i trošenjem bakarnih ruda. Dobiva se otapanjem bakra u sulfatnoj kiselini ili prženjem sulfidnih ruda bakra. Upotrebljava se kao sredstvo za uništavanje biljnih parazita.

27 Arhiv MK-a, ANA DEANOVIĆ, Marija Gorska—stručno mišljenje, 11.10.1947. spis 988–1947.

28 Arhiv MK-a, ANA DEANOVIĆ, Izvještaj o radu restauriranja fresaka u Mariji Gorskoj kraj Lobora, 9. 11. 1948.

29 U izvještaju se ne navodi o kakvim je konzervatorskim radovima riječ.

30 Arhiv MK-a, ANA DEANOVIĆ, 1948. (bilj. 28).

31 Vrlo vjerojatno je riječ o žbukanim zakrpama koje je Miloš Hohnjec izveo točno godinu dana prije. Iz toga se može zaključiti da su vlaga i soli destruirali nove zakrpe.

32 Vidljiva bijela magličasta skrma na slikanome sloju tih zakrpa možda je uzrokovana naknadnom karbonizacijom žbuke jer su se rekonstrukcije izvodile na svježoj žbuci. Do pojave skrme može doći i preuranjenim nanošenjem slikanog sloja, što uzrokuje miješanje vapna iz žbuke s pigmentom. Nije isključena ni prisutnost kristala soli.

33 ANA DEANOVIĆ, Gotičke freske u svetištu zavjetne crkve Marije Gorske kraj Lobora, u: *Peristil*, 12–13 (1969.–1970.), 59–60.

34 Arhiv HRZ-a, 2008. (bilj. 16), 105–107.

35 Arhiv MK-a, Ana Deanović, 1948. (bilj. 28).

36 Kao građevinsko-kemijsko-tehnički stručnjak spomenut je i August Močnik, te Martin Žugčić kao ovlaštenu zidarski majstor. Nadzor nad konzervatorima-restauratorima provodili su profesori Akademije primijenjene umjetnosti: Marin Studin, Ernest Tomašević, Ivo Palžir i Branko Hegedušić.

37 Arhiv MK-a, 29.12.1952. Račun za radove konzerviranja i restauriranja zidnih slika.

38 ANA DEANOVIĆ, Talijanski slikar na visočini Kalnika, u: *Peristil*, 4 (1961.) 27.

39 Arhiv MK-a, Predmet: Popravak crkve, Konzervatorskom zavodu u Zagrebu, 107/1951., Kalnik 8.11.1951.

40 Arhiv MK-a, Predmet: Kalnik—popravak crkve, Dopis župnom uredu, 1871/1951., Zagreb 28.11.1951.

41 Arhiv MK-a, ANA DEANOVIĆ, Putni izvještaj, Kalnik, 335/1952., Zagreb, 1.3.1952.

42 Arhiv MK-a, Račun za istraživanje i otkrivanje fresaka u crkvi Sv. Brcka u Kalniku, 1166/52., Zagreb, 31.3.1952.

43 Arhiv MK-a, Predmet: Kalnik, Sv. Brcko, uređenje crkve, dopis Narodnom odboru kotara Križevci i Upravi župe Kalnik, 1265/1952., Zagreb, 12.7.1952.

44 Arhiv MK-a, Računi za radove izvedene u svetištu župne crkve na Kalniku, 1929/52. i 1930/52., Zagreb, 9.10.1952.

45 Arhiv MK-a, Obrazloženje računa za radove u crkvi Sv. Brcka na Kalniku, 1929/52. i 1930/52., Zagreb, 9.10.1952.

Tada je obavljeno: 1) prskanje i pranje svih slikanih površina vapnenom vodom, 2) čišćenje mrlja alkoholom, 3) čišćenje kišnih algi formalinom, 4) učvršćivanje/fiksiranje/gornjeg sloja boje kazeinskim mlijekom, 5) krpanje pukotina i oštećenja kazeinskom žbukom, 6) lijepljenje odlupljenih dijelova žbuke na zidovima i svodovima kazeinskim injekcijama, 7) skidanje odlupljenih dijelova žbuke s polja 1, 3, 4 i 9; 8) lijepljenje skinutih dijelova žbuke/ulaganje na staro mjesto/položeno kazeinskom žbukom, 9) čišćenje i fiksiranje rebara, 10) popravljivanje ornamenata na rebrima svodova, 11) čišćenje ostalih dijelova u svetištu, 12) popravljivanje ornamenata na očišćenom kamenu, 13) zatvaranje i povezivanje lokalnom bojom očišćenih i pokrpanih dijelova, 14) bojenje južne stijene i podnožja jednom bojom u tehnici vapna, 15) bojenje unutarnjih ploha zazidanih gotskih prozora i špaleta postojećih, 16) čišćenje otkrivene stijene na sjevernoj stijeni, 17) restauriranje natpisa na vanjskoj strani slavoluka.

46 Arhiv MK-a, Račun za radove na sjevernoj stijeni lađe u crkvi Sv. Brcka na Kalniku, 2306/52., Zagreb, 19.11.1952. Tada je obavljeno: 1) čišćenje freske, 2) fiksiranje dijelova boje, 3) lijepljenje odlupljenih dijelova freske kazeinskim injekcijama, 4) ulaganje odlupljenih dijelova u svježju žbuku, 5) žbukanje okoline freske, 6) kitanje oštećenih dijelova freske žbuke u dva sloja, 7) zatvaranje kitanih dijelova polaganjem srodnih lokala tih tonaliteta, 8) zasjenjivanje okoline freske bojom u tehnici vapna, 9) povezivanje fragmenata u moguću cjelinu produživanjem ornamentalne vrpce u vertikalnom i horizontalnom smjeru, 10) polaganje voštane emulzije na površini freske zbog konzerviranja i svježine tona.

47 VJEKOSLAV NORŠIĆ, Povijest župe Uznesenja Blažene Djevice Marije u Zlataru, Zagreb, 1942. (fototipsko izdanje), 17.

- 48** Godine 1939. prof. dr. Artur Schneider otkrio je zidne slike u svetištu crkve Majke Božje Gorske u Loboru, a članak je o njima u „Jutarnjem listu“ 15. 10. 1939. objavio u to vrijeme sveučilišni asistent Željko Jiroušek.
- 49** Iz toga razdoblja nije pronađena arhivska građa koja bi sa sigurnošću potvrdila izvedene postupke.
- 50** Arhiv MK-a, računi od 12. 8. 1957. Elaborat 167.
- 51** Arhiv MK-a, račun od 10. 8. 1957. Elaborat 167. Tada su se obavili sljedeći radovi: 1) iskop zemlje za jarak za odvod vode od objekta, 2) žbukanje grubo starim odležanim vapnom i dolomitnim pijeskom za podlogu, 3) žbukanje fino starim odležanim vapnom i prosijanim dolomitnim pijeskom zida uz freske, 4) betoniranje rigola, 5) izrada skele u svetištu potrebne za rad na freskama, 6) dobava i klesanje kamena za gotički doprozornik prema postojećim, sastavljen od četiri komada, 7) krpanje kamenog doprozornika u rozeti kazeinskim mortom i mljevenim kamenom iste vrste, 8) dovoz i odvoz potrebnog alata i skele na radilište i s radilišta, 9) pretresanje krova uz dodatak 25% novog biber-crijepa te mjestimični popravak trulih letava, 10) popravak krovnog sljemena uz dodatak 50% novih žljebnjaka uloženi u produžnu žbuku.
- 52** Arhiv MK-a, račun od 14. 7. 1957., koji je potpisala računovotkinja Zlata Mikša i nadzorni organ, dr. Ana Deanović. Elaborat 167. Tom je prigodom obavljeno: 1) kitanje freske i učvršćivanje rubova kazeinskom žbukom, 2) slaganje i lijepljenje na zid otpalih dijelova freske koji su bili sačuvani, 3) injektiranje najugroženijih mjesta, gdje je žbuka freske odvojena od zida.
- 53** Arhiv MK-a, Ugovor od 10. 7. 1957. Elaborat 167. Prema tom se ugovoru obvezali: 1) nadzirati radove na čišćenju fresaka, 2) nadzirati injektiranje oštećenih i napuklih mjesta kazeinskim ljepilom, 3) fiksirati pulveriziranu površinu, 4) rukovoditi radovima na žbukanju oštećenih mjesta.
- 54** Arhiv MK-a, račun od 17. 12. 1957. koji je potpisao nadzorni organ, dr. Ana Deanović. Elaborat 167. Tada je obavljeno: 1) obrublivanje kazeinskom žbukom oštećenih dijelova fresaka u cijelom svetištu, 2) učvršćivanje pojedinih nestabilnih dijelova žbuke uz podlogu bakrenim šipkama i kazeinom.
- 55** Arhiv MK-a, račun od 22. 10. 1957. koji je potpisao nadzorni organ, dr. Ana Deanović. Elaborat 167. Navedene analize provedene su semimikro i mikropostupkom prema internacionalnim propisima dobivenim od Courtauld Institute of Art, University of London, Department of Technology. Analize je provela prof. dr. ing. Vjera Krajovan-Marjanović, Zagreb, Marulićev trg 20.
- 56** Arhiv MK-a, Dnevnik rada, Radovi na čišćenju i restauriranju fresaka u crkvi Sv. Martina u Martinšćini, 1957. Elaborat br. 1829, iz Zbirke općih radnih dosjea iz ostavštine ing. Grete Jurišić.
- 57** U tom su razdoblju članovi radne skupine bili: DMITAR Gorjanc (od 2. 7. do 6. 7. 1957.), Branka Kolić, PAVAO Štalter (od 2. 7. do 6. 7. 1957.), Tomislav Šuljak (od 2. 7. do 31. 7. 1957.) i Nevenka Vučićević.
- 58** Iz dnevnika radova može se iščitati da je u tom razdoblju za rad na terenu utrošeno 56 radnih dana. Do 2. srpnja 1957. četveročlana radna skupina radi na terenu u prosjeku devet sati na dan, pri čemu su za konzervatorsko-restauratorske zahvate utrošena 432 radna sata. Od 2. do 6. srpnja 1957. peteročlana skupina također radi oko devet sati na dan, pri čemu je ostvareno 225 radnih sati. Od 8. do 20. srpnja rad nastavlja četveročlana skupina, također radeći oko devet sati na dan, pri čemu je utrošeno 360 radnih sati. Od 24. do 31. srpnja rad nastavlja tročlana skupina, a za rad je utrošeno 189 radnih sati. Od 1. kolovoza pa do kraja terenskog rada 29. kolovoza 1957. radove nastavljaju i završavaju Branka Kolić i Nevenka Vučićević, svakodnevno radeći također oko devet sati, pri čemu su utrošena 432 radna sata. Ukupni zbroj radnih sati utrošen za rad na terenu u navedenom razdoblju iznosi 1206.
- 59** Riječ je o Žugčičevim djelatnicima.
- 60** Arhiv MK-a, 1957., (bilj. 56), Dnevnik rada, 5–8, 9–10.
- 61** Arhiv MK-a, 1957., (bilj. 56), Dnevnik rada, 1.
- 62** Arhiv MK-a, 1957., (bilj. 56), Dnevnik rada, 3–4. Injiciranje je izvedeno kazeinom očito pomiješanim s vapnom.
- 63** Arhiv MK-a, 1957., (bilj. 56), Dnevnik rada, 2.
- 64** Arhiv MK-a, 1957., (bilj. 56), Dnevnik rada, 3–4. Žbukanje je izvedeno kamenim pijeskom.
- 65** Arhiv MK-a, 1957., (bilj. 56), Dnevnik rada, 5.
- 66** Arhiv MK-a, 1957., (bilj. 56), Dnevnik rada, 5–8.
- 67** Riječ je o nanovo isklesanom i ugrađenom gotičkom prozoru na južnoj strani svetišta.
- 68** Arhiv MK-a, 1957., (bilj. 56), Dnevnik rada, 5.
- 69** Arhiv MK-a, Ugovor od 9. 6. 1958. Elaborat 167. Izvođač se obvezao obaviti sljedeće radove: 1) pregledati objekt i ocijeniti stanje već obavljenih radova, osobito s obzirom na proteklu zimu i njezine posljedice (prostor nije bio zaštićen), 2) obaviti potpunu asanaciju zida: a) injektiranjem, b) fiksiranjem olabavljenih dijelova, c) pripremom grube žbuke za rekonstrukciju.
- 70** Arhiv MK-a, Ugovor od 9. 6. 1958. Elaborat 167. U tom se ugovoru izvođač obvezuje: a) pregledati stanje objekta i već obavljenih radova na čišćenju, b) očistiti južno jedro i dočistiti preostale sitne površine u svetištu, c) pomoći pri radu na injektiranju i kitanju zida u svetištu.
- 71** Arhiv MK-a, Ugovor od 15. 6. 1958. Elaborat 167.
- 72** Arhiv MK-a, račun od 25. 7. 1958., koji je potpisao nadzorni organ, dr. Ana Deanović. Elaborat 167. Tada je obavljeno: 1) skidanje oštećenih zidnih slikarija tehnikom *stucco (stacco)* na svodu i južnoj stijeni svetišta kapele Sv. Martina, 2) nadzor nad radovima, upućivanje u rad i izrada stručnog elaborata o proteklim radovima.
- 73** Arhiv MK-a, Ugovor bez datuma. Elaborat 167. Ugovorom se izvođač obvezao obaviti sljedeće: 1) očistiti petrificirano jedro s dočišćavanjem, 2) pomoći na radovima injektiranja zida.

74 Arhiv Konzervatorskog odjela u Zagrebu, Nevenka Vučićević, Izvještaj o službenom putu u Martinšćinu, Zagreb, 29.10.1962. Opći dosje, konzervatorski radovi na zidnim slikama.

75 Arhiv MK-a, VUČIĆEVIĆ NEVENKA (?), Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima na zidnim slikama u kapeli Sv. Martina u Martinšćini u 1963. god., Elaborat br. 106, 2. Članovi radne skupine bili su: Alma Orlić, akad. slikarica, vanjska suradnica Restauratorske radionice JAZU-a, Desanka Stanić, akad. slikarica, vanjska suradnica Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu, Nikola Vranić, fotograf Konzervatorskog zavoda SRH, Vlado Ukrajinčik, povjesničar umjetnosti Zavoda za zaštitu spomenika grada Zagreba.

76 Riječ je o sivoj žbuci koja je bila postavljena na većim oštećenjima. Ona je sastrugana zbog svoje površinske

obrade i boje, a na nju je položen novi sloj bijele žbuke od vapnenca, na kojoj je bilo moguće izvoditi toniranje, patiniranje i retuširanje.

77 U ovom se poglavlju spominje da je u srednjoj zoni južnoga zida zajedno s „malterom“ skinut fragment zidne slike. Razlog tome bili su građevinski zahvati na rekonstrukciji niše, koji su i uvjetovali skidanje zidne slike. Nakon završenih građevinskih radova i žbukanja žbukom načinjenom od vapna i vapnenca, skinuti su fragmenti vraćeni izravno na isto mjesto.

78 U ovom se poglavlju navodi da je fotografiranje provedeno prije, tijekom i nakon izvedenih konzervatorsko-restauratorskih radova. O tome svjedoče fotografije Nine Vranića koje se čuvaju u Arhivu MK-a.

79 Arhiv MK-a, VUČIĆEVIĆ NEVENKA(?), Popis materijala, 26.9.1963. Elaborat br. 106.

Summary

Branimir Rašpica

FEW RESTORATION PROJECTS OF MURAL PAINTINGS IN CONTINENTAL CROATIA AND THE WORK OF ANA DEANOVIĆ

The paper deals with conservation and restoration works, conducted between 1947 and 1963, in four churches in continental Croatia. It is the church of Our Lady of the Mountain in Lobar and that of St. Brice in Kalnik, as well as the chapels of

St. Stephen in Zagreb and St. Martin in Martinšćina. Conservation and restoration of mural paintings in these buildings was done under the guidance of Ana Deanović, which is quite clear from the balanced presentation principle applied in the reconstruction of the painted layer. Reconstruction or restorment in the painted layer was made solely on newly applied plaster patches. With the exception of the chapel of St. Stephen, no toning of the damaged surface layer of *intonaco* was performed. The aim of the team was to visually connect what was found in one whole, without affecting the original structure. The article also lists all the participants and members of the working groups. It is mostly students or graduates from

the Academy of Applied Arts in Zagreb at the time. Some of them worked on nearly all these buildings, because the works were carried out chronologically, one after the other, or often overlapped. A special emphasis in the article is put on the description of the applied technology and materials used in the performance of conservation and restoration procedures in order to evaluate all possible negative effects after about 50 years have passed. What is important is also the collected written archival material, which serves as a remainder of the beginnings of a more systematic documentation of applied conservation practices on murals.

KEYWORDS: *murals, conservation and restoration works, the church of Our Lady of the Mountain, Lobar, St. Stephen's Chapel, Zagreb, the church of St. Brice, Kalnik, St. Martin's Chapel, Martinšćina, Ana Deanović*